

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ШАХРАІВ

Шахрайство – надзвичайно складний та різноманітний за способом вчинення злочин. Для виконання вимог закону щодо всебічного, повного і об'єктивного розслідування обставин справи дослідження одних юридичних ознак суб'єкта замало, потрібно досліджувати і враховувати також інші дані про особу шахрая. Оперативно-розшукова характеристика шахраїв свого часу була предметом досліджень Г.М.Бірюкова, В.О.Глушкова, І.П.Козаченка, М.М.Перепелиці, В.Д.Пчолкіна, В.А.Регульського, О.П.Снігерьова, В.Д.Суценка, В.Ю.Шепітька, І.Р.Шинкаренка та інших вчених. Проте ряд актуальних і практично значущих проблем у цій сфері оперативно-розшукової діяльності потребують подальшої розробки. Саме вирішення та розв'язання цих завдань є метою написання нами цієї статті.

Особа шахрая – це дуже складне соціальне явище, яке вирізняється багатоманітністю (наприклад, існують так звані «вуличні шахраї», «білокомірцеві шахраї» тощо). Але ця стаття присвячена розгляду та вивченню сукупного образу, «моделі» сучасного шахрая. Ми вважаємо, що вивчивши та спрогнозувавши таку особу, легше попереджувати й розкривати злочини, які вчиняються шахраями різних класифікаційних груп.

Доцільність аналізу особи шахрая ми пояснюємо таким: в оперативно-розшуковій діяльності – для попередження та припинення шахрайських зазіхань, виявлення осіб, схильних до вчинення шахрайства; в процесуальному плані дані про особу злочинця мають значення, перш за все, для визначення напряму провадження у кримінальній справі, вирішення питань про використання необхідних процесуальних дій та актів, наприклад, відомості про особу є визначальними для обрання того чи іншого запобіжного заходу, того чи іншого виду кримінального покарання; без врахування особи злочинця неможливо обрати правильну тактику проведення оперативно-розшукових та слідчих дій; допиту обвинуваченого, очної ставки, обшуку та ін.

Особа злочинця, окрім оперативно-розшукової діяльності, вивчається кримінологією, кримінальним правом, юридичною психологією, кримінально-виконавчим правом, кримінальним процесом, криміналістикою [1; 2; 3; 4; 5; 6] і цілою низкою інших наук. Кожна наука виділяє окремі сторони і властивості особи злочинця з позиції специфічних методів вивчення. Так, наприклад, базуючись на загально-філософському понятті, кримінологія вивчає особу злочинця як певну цілісність своєрідних якостей, стану особи, сукупність його відносно стійких соціальних та психологічних характеристик, які в сукупності з певними об'єктивними обста-

винами зумовляють вибір нею злочинного варіанту поведінки [7, с.10; 8, с.47].

Своєрідність дослідження і підходу до вивчення цієї проблеми в оперативно-розшуковій науці виявляється в тому, що, поперше, ці дослідження мають комплексний характер з урахуванням досягнень у вивченні особи злочинця інших наук, зокрема: кримінального права, кримінології, криміналістики, юридичної психології; по-друге, оперативно-розшукова характеристика особи злочинця покладена в основу розробки положень методик розслідування окремих видів злочинів, сприяє своєчасному попередженню, розкриттю та розслідуванню злочинів. Таким чином, комплекс ознак особи злочинця, як елемент оперативно-розшукової характеристики, включає всі ознаки, які можуть сприяти визначенню ефективних шляхів і методів попередження та розкриття шахрайства підрозділами карного розшуку ОВС.

У загальному вигляді оперативно-розшукова структурна характеристика особи шахрая має такий вигляд: соціально-демографічні, соціально-біологічні і соціально-психологічні ознаки. Так, до соціально-демографічних ознак відноситься освіта, соціальне становище, місце проживання, професія, спеціальність, рід занять, дані про вчинені злочини та інше. Соціально-біологічні ознаки охоплюють стать, вік, особливості фізичної конституції, стан здоров'я. Психологічні риси шахраїв характеризуються здатністю приймати рішення і здійснювати їх, добиватися поставленої мети.

До ознак, оперативно-розшукової характеристики особи шахрая ми відносимо: вік, стать, національність, рівень освіти; наявність у даної особи судимостей, у тому числі за корисливі злочини; наявність оперативної інформації про схильність особи до вчинення шахрайства; різке, несподіване підвищення рівня матеріальної забезпеченості; спосіб життя посадової особи фірми, що переверяється, явно не відповідає характеру її діяльності і можливостям; демонстрація фінансового благополуччя і великі нераціональні витрати, які нібито вказують на легкість одержання необхідних для цього коштів; часта зміна місць роботи, негативні характеристики стосовно моральних, етичних, ділових якостей, одержані від колишніх співробітників.

Характеризуючи особу шахрая, слід відзначити, що це, перш за все, «білокомірцевий» тип злочинців. Ці особи вчинюють злочини без застосування насильства, з використанням неправдивих відомостей. За своїм суспільним станом шахраї є професіоналами високого або середнього рівня, у більшості випадків добре орієнтуються у законодавстві – податковому, банківському, володіють знаннями в бухгалтерському обліку. У минулому багато з них мають досвід роботи в державному секторі на посадах, пов'язаних з

виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків.

Одним з основних показників характеристики особи злочинця є його освітній рівень. Освітній рівень завжди привертав увагу криміналістів. Серед усіх соціально-демографічних ознак йому відводиться особливе місце. У 60–70 рр. в радянській кримінології деякі автори вказували на прямий зв'язок між рівнем освіти і злочинною поведінкою. Зазначалося, що злочинці мають незначний освітній рівень, який є набагато нижчим, ніж у законослухняного населення [9, с.34]. Однак, шахрайство є саме тим злочином, який в науковій літературі, на нашу думку, слушно вважається професійним, інтелектуальним, або «білокомірцевим», а отже потребує певного освітнього рівня. Так, іще у 1971 р. В.М.Кудрявцев застерігав від спрощеної оцінки деяких негативних явищ, зокрема низького освітнього рівня, як однієї з причин злочинності [10, с.79]. За даними дослідження, які проводились в кінці сімдесятих років ХХ ст., освітній рівень як шахраїв, так і всього населення був значно нижчим. Зокрема, неповну середню освіту мали 36 % шахраїв; середню освіту – 25%; середню спеціальну – 7%; вищу – 4% [11, с.42]. Порівняння цих показників дає можливість констатувати наявність тенденції, яка полягає у підвищенні освітнього рівня осіб, які вчиняють шахрайство. Вивчення кримінальних справ про шахрайство дозволяє зробити висновок, що сучасні шахраї дуже часто мають вищу чи незакінчену вищу освіту. Аналіз судової практики в Україні за останні 10 років свідчить, що серед засуджених вищу освіту мають близько 29% від загальної кількості осіб, які вчинили шахрайство.

Частина шахраїв володіють знаннями в сфері економічних наук, особливо фінансів, страхування, постачання та збуту матеріальних цінностей, а також у галузі торговельних операцій з нерухомістю. Часто-густо шахраї знають прізвиська відповідальних працівників органів державної та місцевої влади і посилаються на них при вчиненні шахрайств. Слід зазначити, що такого роду знання не завжди пов'язані з високим освітнім рівнем шахраїв, частіше вони обумовлені спостережливістю та їх особистим досвідом. Шахраї, вчинюючи злочини, накопичують певний досвід, намагаються передбачити усі можливі випадки шляхом теоретичного вивчення деяких питань.

Шахраї заздалегідь обмірковують і ретельно готують свої дії, здебільшого розраховуючи на знання специфіки своєї роботи, прогалини у законодавстві і безкарність. Пристойна платня і соціальна обласшованість не завжди є тією метою, до якої прагнуть шахраї. Особи, які вчинюють шахрайства, характеризуються наявністю високого соціального статусу, тому застосування до них такого виду покарання, як позбавлення волі, справляє стримую-

чий вплив як на них, так і на інших потенціальних злочинців, тому що, перш за все, вони побоюються втратити свій соціальний статус, респектабельність і авторитет серед ділових партнерів.

Маючи достатньо виражені інтелектуальні і вольові риси характеру, багато з них стають на шлях професійної злочинної діяльності, перетворюючи її в стиль життя і спосіб одержання основного джерела існування. Для професійних шахраїв характерна також наявність злочинного інструментарію, що постійно оновлюється і виступає в ролі засобів і знарядь вчинення злочинів, а також спеціального професійного жаргону, системи жестів («маяків»). Отож шахрайство можна назвати «інтелектуальним» видом злочину, тому що його вчинення багато в чому залежить від поведінки винного, оскільки майно (або право на майно) передається самим потерпілим на користь шахрая, причому потерпілий вважає таку передачу правомірною.

Суспільна небезпека професійної злочинної діяльності збільшується тим, що установка на таку діяльність може виникнути і до вчинення першого злочину. До першого злочину, як ми вже відмічали, виробляються певні прийоми і навички вчинення злочину, які удосконалюються надалі при вчиненні нових злочинів. Для вчинення шахрайства, особи, внутрішньо готові стати на злочинний шлях, нерідко навчаються таким навичкам і прийомам у інших професійних злочинців, проходять своєрідне «стажування» (а заодно засвоюють і традиції кримінальної субкультури). У разі безкарності за перший злочин установка на перевагу вибраної злочинної діяльності посилюється, а можливість притягнення до кримінальної відповідальності з кожним новим злочиним зменшується.

Щодо соціального стану (статусу) особи шахрая, то слід відзначити, що серед злочинців цієї категорії можна зустріти заможних та жебраків, учених та людей без освіти, керівних працівників та рядових службовців, молодих та старих. Але рисами, що їх об'єднують, є вміння володіти ситуацією, обізнаність у законодавстві, вміння входити в довіру. Для цього шахраї часто використовують привабливі службові приміщення, розповіді про угоди, які перебувають у процесі виконання; компаньйонів та інших змовників, що виступають за поручителів; вражаючи бутафорію у вигляді інших атрибутів; листи із закордонних банків та цілу низку правових документів.

За такою соціально-демографічною ознакою, як трудова зайнятість на момент здійснення злочину, працюючі шахраї склали 59 %, які навчались – 5% і безробітні – 36%.

Вивчення вікових особливостей шахраїв сприяє встановленню причин формування конкретних мотивів діяльності і обрання конкретних форм і способів задоволення цих мотивів. Вікові осо-

близькості особи злочинця впливають як на мотиваційний бік його діяльності, так і на спосіб вчинення злочину, предмет посягання тощо. Проведеним нами дослідженням були також з'ясовані негативні зміни в особистості сучасних шахраїв, зокрема значне їх омолодження. Вікова характеристика свідчить про найбільшу криміногенність осіб у віці 18–24 років, а також загалом шахраїв молодіжного віку (18–29 років), їх частка серед інших вікових категорій засуджених за шахрайство перевищує 65%. Незважаючи на такий вік, це вже переважно особи зі стійкою антигромадською спрямованістю, їх відрізняє глибока неповага до суспільства, спотворене розуміння моральних норм та звичаїв. Проте своє негативне ставлення до навколишніх шахраї намагаються приховувати, уникати конфліктних ситуацій, що виявляється у їх витонченій хитрості, здатності до перевтілення.

Аналіз кримінальних справ відносно шахрайства надав змогу зробити висновок, що шахрайство має місце й у підлітковому середовищі. Підлітки притягуються до кримінальної відповідальності за шахрайство здебільшого як співучасники. Так, за даними Управління оперативної інформації МВС України неповнолітніми та за їх участю у 2003 р. вчинено 426 шахрайств, у 2004 р. – 412 шахрайств. Питома вага шахрайств, вчинених неповнолітніми, серед загальної кількості шахрайств, вчинених у 2003 і 2004 рр., відповідно, складає 2,01 % і 1,92 % [12]. Підлітки часто втягуються у злочинну діяльність дорослими шахраями, переважно виконуючи другорядні ролі, наприклад відвертаючи увагу потерпілого. Незважаючи на те, що кількість підлітків у віці до 18 років, притягнутих до кримінальної відповідальності за шахрайство, досить невелика (менш ніж 2%), існує небезпека збільшення цього показника. Доступність різного роду інформації, яку неповнолітні отримують переглядаючи фільми, користуючись комп'ютерами, читаючи журнали, підштовхує підлітка до необдуманих, протизаконних вчинків.

Аналіз матеріалів кримінальних справ стосовно шахрайства та статистика МВС України свідчать, що близько 9% осіб, які вчинили шахрайства, раніше притягалися до кримінальної відповідальності за такі самі злочини [12]. Серед осіб, засуджених за шахрайство, кількість жінок сягає 30%, так як загальний показник жіночої злочинності коливається в межах 13,5–17,5%. На нашу думку, такий великий відсоток вчинення шахрайських дій жінками можна пояснити тим, що, вчинення цього злочину не потребує особливої фізичної підготовки, на відміну від насильницьких чи корисливо-насильницьких злочинів.

До індивідуальних рис характеру шахраїв можна віднести такі, як: егоцентризм, емоційна неврівноваженість, відчуття власної соціальної невідповідності, негативне ставлення до інших осіб

взагалі. Особам, які вчинюють даний злочин, властиві цілеспрямованість, честолюбність, рішучість, прагнення до лідерства. Вони відрізняються умінням пристосовуватися, тому що добре орієнтуються в правових та соціальних нормах і вимогах, можуть контролювати свою поведінку, володіють якостями організаторів і керівників. Характерним для шахраїв є й те, що вони добре обізнані із законами, легко входять в довіру, є комунікабельними, обізнані з особливостями роботи осіб, щодо яких вчиняють шахрайські дії, заздалегідь виробляють тактику поведінки в разі їх затримання тощо.

Слід виділити ще одну особливість шахраїв, а саме застосування останніми психологічних прийомів, які допомагають їм приховати істинні наміри.

Таким чином, з'ясування особливостей осіб, які вчинили шахрайство, або схильних до його вчинення осіб, на нашу думку, не тільки може дати уявлення про стан цього виду злочину і його зміни, пізнати загальні закономірності індивідуальної злочинної поведінки, а й виявити загальні оперативно-розшукові характеристики осіб, схильних до вчинення шахрайства, а отже, визначити і вказати конкретні засоби та заходи щодо попередження та розкриття цього злочину підрозділами карного розшуку ОВС України.

Список літератури: 1. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. За ред. професоров М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. К.–Х., 2001. 2. Михайленко П.П. Кримінальне право, кримінальний процес та криминологія України (статті, доповіді, рецензії). У 3-х т. К., 1999. 3. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина І: Підручник. Х., 2002. 4. Ведерников Н.Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления // Криминалистическая характеристика преступлений. М., 1984. 5. Бандурка О.М., Бочарова С.П., Землянська О.В. Юридична психологія: Підручник. Х., 2001. 6. Біленчук П.Д., Дубовий О.П., Салтевський М.В., Тимошенко П.Ю. Криміналістика: Підручник для слухачів, ад'юнктів, викладачів вузів системи МВС України. За ред. акад. П.Д. Біленчука. К., 1998. 7. Даншин И.Н. Криминология (понятие, предмет, задачи и система криминологической науки). Х., 1994. 8. Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. М., 1986. 9. Сахаров А.Б. Теоретические основы предупреждения преступности. М., 1977. Кудрявцев В.Н. Проблемы причинности в криминологии // Вопросы философии. 1971. №10. 11. Клейменов М.П. Криминологическая характеристика и профилактика мошеннических посягательств на личную собственность. Омск, 1979. 12. Експрес-інформація про стан злочинності на території України з 2001 по 2004 рр. К., 2003.

Надійшла до редакції 22.12.05